

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՐՏԵՄԻՍ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍՏՂԻԿ
ԴԻՑՈՒՂԻՆԵՐԻ ՄԻ ՇԱՐՔ ԸՆԴՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Մինչ բուն նյութին անցնելը, հարկ է նշել, որ հայ հեթանոսական դիցարանի աստվածությունները մեր պատմագրության մեջ հանդես են գալիս մեծ մասամբ օտար անուններով: Այս օտար անվանումների տակ, սակայն, շարունակել են գոյատևել մեր բնիկ հնագույն աստվածությունները՝ իրենց բնորոշ հատկանիշներով¹:

Մյուս կողմից էլ, այս անվանական և, որոշ առումներով, կերպարային գուգադրումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել հայկական աստվածությունների պաշտամունքի որոշ կողմեր, քանի որ հայկական աղբյուրներում մեր հեթանոսական դիցարանի վերաբերյալ սուղ տեղեկություններ են պահպանվել:

Հայտնի է, որ հունական Արտեմիս աստվածուհին գուգադրվել է հայոց մայր դիցուհի Անահիտին, իսկ Աստղիկը՝ հունական Աֆրոդիտին:

Գիտական գրականության մեջ Ղ. Ալիշանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Մատիկյանը, Կ. Մելիք-Փաշայանը, Գ. Ղափանցյանը, Ա. Հարությունյանը և այլոք իրենց ուսումնասիրություններում բազմիցս անդրադարձել են Անահիտ-Արտեմիս և Աստղիկ-Աֆրոդիտե աստվածությունների կերպարային ընդհանրություններին: Իսկ Ա. Պետրոսյանը քննարկել է Արտեմիս դիցուհու հայաստանյան նախատիպերը և Արտեմիս-Անահիտ կերպարային և անվանական հնարավոր փոխառնչությունները²:

Մակայն Աստղիկ և Արտեմիս դիցուհիների կերպարային փոխառնչություններին մասնագիտական գրականության մեջ, կարելի է ասել, չի անդրադարձվել, այնինչ, նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է

¹ Топоров В.Н., Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции, ИФЖ, 3, Е., 1977, с. 88-89.

² Պետրոսյան Ա., Արամագր, Ե., 2006, էջ 49-59:

տալիս, որ այս երկու աստվածուհիները նա նկատելի դիցաբանական ընդհանրություններ են դրսևորում:

Կարող է հարց առաջանալ, թե ինչու են երկու հայկական աստվածուհիները կապեր հանդես բերում միևնույն Արտեմիս դիցուհու հետ: Այս հանգամանքը, թերևս, կարելի է բացատրել նրանով, որ ըստ Մ. Աբեղյանի, Անահիտ և Աստղիկ աստվածուհիների պաշտամունքը սկզբնապես միասնական է եղել և միայն հետագայում, դիցարանի զարգացմանը զուգընթաց, այդ կերպարը երկփեղկվել է. Անահիտը դարձել է հայոց մայր դիցուհին, կրելով զգաստության, արգասավորություն, երկրի հովանավորության ասպեկտները, իսկ Աստղիկը նախնական կերպարից ժառանգել է մարմնական սիրո և զեղեցկության գործառույթները³: Այդ մասին են վկայում, օրինակ, հետևյալ փաստերը: Հայտնի է, որ Անահիտը համարվել է Արամազդի դուստրը, օրինակ Ագանթագեղոսը գրում է, որ Անահիտը «...որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ...»⁴, սակայն «Յայսմաուրքում» գրված է. «Իզական պատկերն Անահիտայ կնոջն Արամազդայ»⁵: Փաստորեն, Անահիտը ընկալվել է նաև Արամազդի կինը: Ինչ վերաբերում է Աստղիկ դիցուհուն, ապա հայտնի է, որ նա համարվել է Վահագն աստծո տարփածուն, սակայն հետաքրքրական է, որ Անձնացիք գավառում, Պաղատ լեռան վրա էր գտնվում Աստղիկի և Արամազդի համատեղ պաշտամունքավայրը, որ կոչվում էր «Տուն Արամազդայ և Աստղկայ»⁶: Այստեղ, ակնհայտորեն, Անահիտի փոխարեն Արամազդի կողքին է հայտնվել Աստղիկը: Պատահական չէ նաև, որ Աշտիշատում կողք-կողքի էին գտնվում Աստղիկի, Անահիտի և Վահագնի մեհյանները: Նշվեց արդեն, որ Աստղիկը Վահագնի տարփածուն էր, և նրանց կողքին Անահիտի մեհյանի առկայությունը վկայում է Աստղիկի և Անահիտի պաշտամունքների որոշակի

³ Աբեղյան Մ., «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Ե., 1941, էջ 75, նույնի Երկեր, հ. Ե., 1975, էջ 157:

⁴ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 1983, Վարք և պատմություն Սրբոյ Գրիգորի, 53, էջ 40:

⁵ Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Ե., 2002, էջ 135:

⁶ Աբեղյան Մ., «Վիշապներ» կոչված կոթողները, Ե., 1941, էջ 75:

ընդհանրությունների մասին⁷: Արտեմիսի հետ այս երկու դիցուհիների ունեցած ընդհանրությունները հավանաբար հանգում են այն ժամանակներին, երբ Անահիտի և Աստղիկի պաշտամունքները դեռես միասնական էին:

Ստորև ներկայացվելիք նյութը գալիս է լրացնելու Արտեմիսի հայկական նախատիպերի և հայ առասպելաբանության մեջ նրա կերպարի թողած արձագանքների վերաբերյալ գիտական գրականությունում տեղ գտած դիտարկումները:

Նախ, հակիրճ կերպով ներկայացնենք Արտեմիս դիցուհուն: Նա, ըստ ավանդության, Ջեսի և Լետոյի դուստրն էր, Ապոլոնի երկվորյակ քույրը: Արտեմիսի հետ կապված են բազում առասպելներ: Նա անտառների, բուսականության, որսորդության հովանավոր կույս աստվածուհի էր, սակայն համարվում էր նաև մանկածնության հովանավոր, և հղի կանայք նրան զոհաբերություններ էին մատուցում՝ հեշտ ծննդաբերության ակնկալիքով⁸, իսկ կանայք, ովքեր մահանում էին ծննդաբերելիս, համարվում էին Արտեմիսի զոհերը⁹: Նրա պաշտամունքին առնչվում էր երիտասարդ աղջիկների ինիցիացիան. նա պաշտպանում էր նրանց հարսանիքից առաջ և հետո հանդիպող վտանգներից, ու չկար հարսանիք, առանց Արտեմիսի¹⁰: Արտեմիսի տաճարներում էին տեղի ունենում նաև պատանիների ինիցիացիայի՝ նվիրագործության ծեսերը և պատահական չէ, որ երիտասարդ աղջիկներն ու պատանիները ամուսնանալիս նրա որոշ սրբավայրերում Դելֆում¹¹ և Տրեզենում¹², զոհաբերում էին իրենց մազերը: Չմանրամասնելով նշենք, որ Արտեմիսը հնագույն բարդ, սինկրետիվ կերպար է, տարբեր ժամանակաշրջաններում այն

⁷ Այս մասին տե՛ս նաև Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 165, տողատակ 27:

⁸ Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, Ե., 1989, էջ 16:

⁹ Burkert W., *Greek Religion*, Oxford, 1985, p. 151.

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմանությունը Միսնի Կրկյաշարյանի, Ե., 1986, Գիրք չորրորդ, 34, էջ 233:

¹² Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, էջ 14; Павсаний, Описание Эллады или путешествие по Греции во II-ом веке по Р.Х., перевод с греческого Г.Янчевского, СПб., 1887-1889, с. 305.

միախառնվել է այլ աստվածուհիների կերպարների հետ՝ ստանալով նոր բնութագրեր, ինչի վկայությունն են նրա բազում մականուններն ու գործառնությունները, որոնք երբեմն նաև հակասում են միմյանց: Նրա ամենահայտնի պաշտամունքավայրը Եփեսոսի հռչակավոր տաճարն էր, աշխարհի հրաշալիքներից մեկը, որտեղ դրված էր Արտեմիսի բազմակուրծ, սնող մոր կերպարանքով արձանը (տաճարն այրեց Ք.ա. 356 թ. Հերոստրատը)¹³: Այս կերպարը հակադրության մեջ է կույս Արտեմիսի մասին եղած պատկերացումներին, որին ծառայում էին կույս և ողջախոհության ուխտ տված դեռատի իննամյա աղջիկները¹⁴: Եվ Եփեսոսի Արտեմիսը, ըստ Ա. Հիլլի, մեծ ընդհանրություններ ունի ոչ միայն փոքրասիական Մեծ Մոր պաշտամունքի հետ, այլև ակնհայտ նմանություններ են դիտարկելի Եփեսոսյան Արտեմիսի և Նինվեի Իշտարի պատկերազրության միջև, որի պաշտամունքը տարածված էր ոչ միայն Միջագետքում, այլև խեթական և խուրիական աշխարհներում¹⁵:

Անդրադառնալով Աստղիկ դիցուհուն, նշենք, որ նա հայ հեթանոսական դիցարանի երկրորդ կարևորագույն աստվածուհին է, մարմնական սիրո, ջրի, խոնավության դիցուհին, Վահագնի տարփածուն: Նրա անունը միակն է, որ բնիկ հայկական ծագում ունի, բաղադրվում է հնդեվրոպական **haster* «աստղ» բառից, որի գուգահեռներ են աքքադական Իշտար, փյունիկյան Աստարտա, Աստարտե և այլն¹⁶: Աստղիկի պաշտամունքը մեծապես տարածված էր Տարոնում և նրա շրջակայքում: Գ. Արվանձայանը գրում է. «Աստղիկի անունով գավառ չկա գրեթե, որ բլուր մը կամ բարձր սար մը նվիրված չի, ինչպես կան և կկոչվեն Վարագա սարի մեկ մասը և Մշո Սուրբ Հովհաննու մոտ Տորոսի գոսան մեկ կտորը»¹⁷, իսկ Ղ. Ալիշանը նշում է, որ այս անունով են կոչվել Մուշի արևելյան կողմում հետագայի Մոկաց

¹³ Դիցաբանական բառարան, Մ. Ն. Բուսովիենիկ, Մ. Ա. Կոզան, Մ.Բ. Ռաբինովիչ, Բ. Պ. Մելեցկի: Թարգմ.՝ Ս. Ս. Կրկյաշարյան, Ե., 1985, էջ 38-40:

¹⁴ Грейс Р., Мифы древней Греции. Книга 1, М., 1999, с. 99.

¹⁵ Hill A.E., Ancient Art and Artemis: Toward Explaining the Polymastic Nature of the Figurine, JAMES 21, 1992, p. 92-93:

¹⁶ Ջահուկյան Գ., Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, ՊԲՀ, 1, Ե., 1992, էջ 17-18:

¹⁷ Արվանձայան Գ., Երկեր, հ. I, էջ 47-48:

բերդը և արևմտյան կողմում՝ Հաշտենից գավառի մոտ գտնվող Աստղնաբերդը և այլն¹⁸:

Մեր կարծիքով Արտեմիսի և Աստղիկի ամենաուշագրավ զուգահեռը նրանց վերաբերող երկու հայկական և հունական առասպելների նմանությունն է: Աստղիկի մասին Տարոնում պատմվել է հետևյալ առասպելը, որ բերվում է ըստ Գ. Սրվանձայանցի. «Եփրատը, երբ Մշո դաշտը կմտնե, Կնճան սարերումն մեջ զարնվելով քարերուն՝ նեղ կիրճով մը սղմվելով գո՛ւտ, գո՛ւտ ձայն մը կարձակե. և այդ տեղը կկոչվի Գուռգուռա, ուր Աստղիկ լողարանն է եղեր: Եվ քանզի գիշերները լվացվելու սովորություն ուներ Աստղիկը, Դադոնա սարին վրա մեծ կրակ կը վառեին տարփավոր կտրիճները, որո լուսով կը դիտեին Աստղիկի չքնաղ գեղեցկությունը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատե այն ամբողջ միջավայրը, մինչ ի ծունկս սարերուն, որով անհնարին կլինի որնիցե կողմի լեռներեն տեսնվի: Եվ գուցե այս շարունակ և թանձր մշուշեն այդ երկիրը կոչված լինի Մուշ»¹⁹:

Իսկ Արտեմիսի հետ կապված առասպելը հայտնի պատանի Ակտեոնի մահվան մասին պատմող ավանդազրույցն է, որը գեղարվեստական մշակման է ենթարկվել Օվիդիոսի «Կերպարանափոխություններում»: Առասպելի հիմնական պյուժեն հետևյալն է. Ակտեոնը որս է անում Կիթերոնի անտառներում, որոշում է հով տեղ գտնել և դուրս է գալիս Արտեմիսին նվիրված Գարգափիայի կանաչապատ հովիտը, որտեղով հոսում էր համանուն մի առվակ: Լեռան թեք լանջին Ակտեոնը մի սքանչելի կանաչապատ անձավ է նկատում, և չենթադրելով, որ այն Արտեմիս դիցուհու հանգստավայրն է, ներս է մտնում: Ասկայն ներսում դիցուհին իր նաժիշտների հետ բոկոտն և հերարձակ պատրաստվում էր լողանքի: Չմանրամասնելով նշենք, որ դիցուհին խիստ բարկանալով Ակտեոնի վրա, որպես պատիժ, պատանի որսորդին եղջերու է դարձնում, և վերջինս իր մահն է գտնում սեփական շներից հալածվելով ու հոշոտվելով, որոնք չեն ճանաչում իրենց տիրոջը: Առասպելի մյուս տարբերակը հետևյալն է. «Ակտեոնը կանգնած էր հենված մի ժայռի, երբ իր առջև տեսնում է մոտակայքում լողացող Արտեմիսին, և ոչինչ էլ տեղի չէր ունենա, եթե նա չպարծենար

¹⁸ Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Ե., 2002, էջ 144:

¹⁹ Սրվանձայանց Գ., Երկեր, հ I, Ե., 1978, էջ 71:

իր ուղեկիցների մոտ, որ տեսել է Արտեմիսի մերկությունը: Լսելով այդ Արտեմիսը Ակտեոնին վերածում է եղջերուի և հենց իր հիսուն շներից բաղկացած ռիմակը հռչակում է պատանուն»²⁰: Վերոնշյալ ժայռը, ըստ Պավսանիասի, գտնվում էր Բեովտիայում և հանդիսանում էր Ակտեոնի հանգստավայրը, երբ վերջինս հոգնում էր որս անելուց, և հենց այդ ժայռից էլ բխում էր այն աղբյուրը, որի մեջ Ակտեոնը տեսնում է լողացող Արտեմիսին²¹:

Մենք կարծում ենք, որ այս երկու հունական և հայկական առասպելները որոշակի պոլիտային ընդհանրություններ են հանդես բերում:

Հարկ է նշել, որ Աստղիկի մասին պահպանված այս առասպելն իր մեջ խտացված տեղեկություն է պարունակում այդ աստվածուհու պաշտամունքին առնչվող որոշ հետաքրքիր մանրամասների վերաբերյալ, և դրանք զուգադրելի են Արտեմիսի մի շարք հատկանիշների հետ, որոնք ի հայտ են գալիս հունական աստվածուհուն վերագրվող թե վերոնշյալ, թե որոշ այլ առասպելներ վերլուծելիս:

Նախ փորձենք սխեմատիկորեն քննարկել աստվածուհիների լոգանքին առնչվող վերնում բերված առասպելների պոլիտային ընդհանրությունները:

1. Արտեմիսի առասպելում նրա անդորրը և լոգանքը խանգարում է պատանի որսորդ Ակտեոնը, որը շրջակայքի անտառներում որս է անում իր երիտասարդ ընկերների հետ: Կամ, ըստ առասպելի մյուս տարբերակի, Ակտեոնը հետնում էր Արտեմիսին ժայռի վրայից, որի ներքնում աստվածուհին լողանում էր:

Աստղիկի առասպելում նրա լոգանքին հետնում էին Դադոնյաց սարի վրա հավաքված տարփավոր երիտասարդները կամ կտրիճները, որոնք նս, ըստ էության, խանգարում են աստվածուհու անդորրը և լոգանքը:

²⁰ Грейвс Р., Мифы древней Греции, Книга 1, М., 1999, с. 99.

²¹ Павсаний, Описание Эллады или путешествие по Греции во II-ом веке по Р.Х., перевод с греческого Г. Янчевского, СПб., 1887-1889, с. 684.

2. Արտեմիսը, որպես պատիժ, անճանաչելի է դարձնում Ակտեոնին կերպարանափոխելով նրան եղջերուի, և նա հռչակվում է սեփական շներին:

Աստղիկն իրեն թաքցնելու համար կամ որպես պատիժ իրեն հետևող երիտասարդներին, շրջակայքը պատում է մշուշով: Մշուշն, ըստ հնագույն պատկերացումների, հավասարազոր է մահվանը, մյուս կողմից, մշուշով պատելով, նա անտեսանելի է դարձնում իրեն շրջապատի համար: Եվ *անճանաչելի* կամ *անտեսանելի* դարձնելը, ըստ էության, իրար համարժեք երևույթներ են:

3. Արտեմիսի լոգանքի վայրը գտնվում էր թեք ժայռի լանջին՝ Գարգափիա հովտում, որտեղից բխում էր Գարգափիա գետակը:

Աստղիկի լոգանքի վայրը գտնվում էր Գրգուռ լեռան ստորոտում գտնվող համանուն Գուռգուռա գետի ավազանում: Կարելի է նկատել թե այս երկու աստվածուհիների հանգստավայրերի տեղադրության նմանությունը, թե այն, որ այդ վայրերը գտնվում են Աստղիկի դեպքում համանուն լեռան ստորոտին գտնվող համանուն գետավազանում, իսկ Արտեմիսի դեպքում լեռան լանջի համանուն հովտի համանուն աղբյուրում: Ի դեպ, Գուռգուռա անվամբ աղբյուր էլ է հայտնի, որ գտնվում է Մշո դաշտի արևմտյան ծայրին²²:

Փորձենք առավել մանրամասն քննարկել վերոնշյալ կետերը:

1. Աստղիկի լոգանքին հետևում են տարփավոր կտրիճներ: Այս տարփավոր կտրիճներն ակնհայտորեն ակնարկում են Աստղիկի պաշտամունքի ամենաբնութագրիչ «երիտասարդ կտրիճների» ինստիտուտին: Դրանք ինիցիացիայի տարիքին հասած պատանիներ էին, որոնց կապը Աստղիկի պաշտամունքի հետ վկայված է նաև այլ փաստերով: Նրան նվիրված Վարդավառի տոնակատարություններին, ի թիվս ջուր ցողելուն, վարդերով և ռստերով արձանը զարդարելուն, աղավնիներ թոցնելուն, տեղի էին ունենում նաև տարբեր մրցահանդեսներ, ըմբշամարտ, ձիարշավային մրցություններ, որոնք հանգում են հնագույն պատանի ռազմիկների ինստիտուտին²³ և այս տոնի հնագույն ծիսական շերտն էին կազմում:

²² Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 108, № 299:

²³ Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, էջ 160:

Արտեմիսի պաշտամունքին նա առնչվում էին ինիցիացիայի տարիքին հասած պատանիները: Եթե քննարկված առասպելում դա կարելի է վերականգնել, հանձինս պատանի որսորդ Ակտեոնի և նրա ընկերների, ապա աղբյուրներում մի շարք ուղղակի վկայություններ են առկա այս առումով: Օրինակ, Սպարտայում Արտեմիսի տաճարում էին տեղի ունենում պատանիների նվիրագործության ամենամյա ծեսերը²⁴:

2. Ինչ վերաբերում է Աստղիկի կողմից Մշո դաշտը մշուշով պատելուն, ապա այստեղ Աստղիկը ներկայանում է որպես մշուշի վրա իշխող դիցուհի²⁵: Կավելացնեինք, որ նա օժտված է անտեսանելի դարձնելու կարողությամբ նա, որը կապվում է նաև կախարդության ու հմայանքի հետ:

Քննարկվող առասպելում նմանատիպ կախարդելու և անճանաչելի դարձնելու կարողությամբ է օժտված նաև Արտեմիսը, որը կերպարանափոխում է Ակտեոնին եղջերուի և անճանաչելի դարձնում ընկերների և սեփական շների համար, սակայն մեկ այլ առասպելում Արտեմիսը իր սիրեցյալին անդրաշխարհից դուրս բերված և Ասկլեպիոս բժշկի կողմից վերակենդանացված պատանի որսորդ Հիպպոլիտին, պատում է մշուշով և ծերացնելով՝ վախում նրա արտաքինը, որպեսզի նրան չճանաչի բարկացած Ջնսը, և տեղափոխելով նրան Տրեզեն, իր սրբավայրի քուրմն է դարձնում, որին ամեն տարի պատանիներն ու աղջիկները գոհաբերում էին իրենց մագերը: Այստեղ մի կողմից առկա է մշուշով պալարելու և անտեսանելի դարձնելու թեման, մյուս կողմից պատանի Հիպպոլիտը իրեն Արտեմիսի պաշտամունքին նվիրաբերած պատանի և ողջախոհությամբ աչքի ընկնող որսորդ էր, նրա ուղեկիցը, որն իր մահվանից և վերածնությունից հետո դառնում է աստվածուհու տրեզենյան տաճարի քուրմը²⁶:

3. Ակնհայտ է այս աստվածուհիների հանգստավայրերի տեղադրության նմանությունը, ինչի մասին արդեն խոսվել է վերևում, և

²⁴ Куманецкий К., История культуры Древней Греции и Рима, М., 1990, с. 58.

²⁵ Աբելյան Մ., «Վիշապներ» կոչված կոթողները..., էջ 76:

²⁶ Առասպելի մանրամասն քննարկումը տես Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, էջ 14-15, իսկ գեղարվեստական մշակումը Եվրիպիդես, Դպպոլիտ պսակագարդ, հին հունարեն բնագրից թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Չ. Համբարձումյանի, Հույն ողբերգակներ, Ե., 1950, էջ 289-361:

զարմանալիորեն նման են հնչում նաև այդ լոգանքի վայրերի անվանումները Գարգափիա և Գուոգուտա, որը սակայն առանձին քննարկման նյութ է: Ակնհայտ է նաև, որ երկու դեպքում էլ գործ ունենք աստվածուհու ծիսական լոգանքի արարողության հետ, որի ընթացքում նրանց հետևում են ինիցիացիայի տարիքին հասած պատանիները: Այս ծիսական լոգանքը, ըստ Ռ. Գրեյվսի²⁷, Արտեմիսին հաղորդում է ավելի շուտ ջրահարսի, ջրային փերու հատկանիշներ, քան կույս աստվածուհու, որպիսին ներկայանում էր նա: Նույնը կարելի է ասել Աստղիկի մասին, որին որպես ջրային, կամ ջրային տարերքի հետ կապված աստվածուհու, քննարկել են տարբեր հեղինակներ: Կարելի էր համարել, որ սա պարզապես տիպաբանական նմանություն է, որ բնորոշ է այլ սիրո, պտղաբերության, բնության և ջրի պաշտամունքին առնչվող աստվածուհիներին²⁸, եթե հայկական այլ ավանդապատումներում էլ պահպանված չլինեք «կանանց լոգանքի և պատժման թեման», որ որոշակիորեն առնչվում է Աստղիկի, Արտեմիսի և նրանց հետ կապված վերոնշյալ առասպելների հետ, ինչը կքննարկենք ստորև:

Հայկական ավանդապատումներում պահպանվել է հետևյալ լեգենդը, որ վերաբերում է քրիստոնեական ժամանակներին, սակայն ակնհայտորեն այն հնագույն արմատներ ունի. «Եւ եղն ի մերձենալ Հակոբա Մծբնա Հայրապետին ի գիւղն Արտամետ՝ յոտն Մասեաց ետես աղբիւր յանցս ճանապարհին. և անդ հոյք լուացողացն աղջկունք և կանայք. որ ոչ պատկանեցան ի սրբոյն, և ոչ ծածկեցին զսրունսս իւրեանց, այլ արհամարհեալ զնովաւ՝ յանհոգս կային անամաչ. և ոմանք նս այսպանէին զայրն աստուծոյ: Եւ սուրբն անէծ զաղբյուրն, և առժամայն ցամաքեցաւ. և զհերս աղջկանցն վռխեաց ի սալիտակութիւն որպէս զպառավելոց»²⁹: Նախ անդրադառնանք լեգենդի գործողության վայրին, որն է Վանի հարավ-արևելյան ափին գտնվող Արտամետ ավանը: Այն, ըստ ավանդության, կառուցել է հայոց արքա Արտաշեսը,

²⁷ Грейвс Р., Мифы древней Греции, Книга 1, М., 1999, с. 100.

²⁸ Օրինակ, ծիսական լոգանքը բնորոշ է նաև հունական Աֆրոդիտեին, որը սակայն իրականացվում է կուսության վերականգնման նպատակով: Грейвс Р., Мифы..., с. 82.

²⁹ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 371-372, գ, դ:

որպես ամառանոց, որտեղ անցկացրել է իր մեղրամիսը Սաթենիկի հետ:

Արտամետի տեղադրությունն ու նրա շրջակայքը արտակարգ գեղատեսիլ են. հյուսիսից ծփում է Վանա ծովակը, իսկ հարավում բարձրանում են Հայկական Տավրոսի մի քանի լեռնագագաթներ: Արտամետը թաղված էր մրգատու այգիների հատկապես խնձորենիների մեջ, և պատմում են, որ Արտամետի նորահարսերն իրենց զգեստների վրա օծանելիքի փոխարեն խնձորներ էին դնում, որոնց բուրմունքը մնում էր ամիսներով³⁰: Պատահական չէ, որ այս գեղատեսիլ վայրին առնչվում են տարբեր դիցուհիների ու վիպական հերոսուհիների մասին լեգենդներ ու առասպելներ: Այստեղ ոչ միայն Սաթենիկի մեղրամիսի վայրն էր, այլ նաև հենց այստեղ է Սաթենիկի կրկնակը հանդիսացող³¹ Շամիրամը կորցնում իր հուռուքները, և Արտամետով էր անցնում Շամիրամի հայտնի ջրանցքը: Այլ լեգենդներ էլ են Շամիրամին կապում Արտամետի հետ³²: Բացի այս, Արտամետում Արտաշեսը կանգնեցնում է Աստղիկ դիցուհու արձանը՝ աշտարակի վրա: «Իսկ ի մեջ երեքարմատեան գոգաձև հովտին փոքու, որ երից բլբոցն խոնարհի շինէ աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ, և ի վերայ նորա կանգնէ զԱստղիկեան պատկերն, և մօտ նորա գտուն գանձու պաշտպանութեան կոռցն...»³³: Արտամետի անունը հնարավոր է կապվում է Արտեմիս դիցանվան հետ, չնայած, ըստ Թովմա Արծրունու,

³⁰ Հայաստանի հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հ 1, Ա-Ղ, Ե., 1986, էջ 490-491:

³¹ Սաթենիկի կերպարի ծագումնաբանության և առասպելաբանական գուգահեռների մասին տն՝ս Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը համեմատական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Ե., 1997, էջ 112-116, Դալայյան Տ., Հայոց վիպական Սաթենիկ թագուհու կերպարի ծագումնաբանության շուրջ, Ե., 2002, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2, էջ 191-213, Հմայակյան Հ., Խուռիական «Տa(w)սճ(k)a աստվածուհու անվան և կերպարի դրսևորումները հայկական առասպելական և լեզվական նյութերում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXVIII, Ե., 2011, էջ 239-252:

³² Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 69, 70, 71:

³³ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունիյաց տան, Ե., 1985, ը, էջ 88:

Արաամատ, Արտամեաը իր անունը ստացել է Արտաշեսի անունից, որը թարգմանաբար նշանակում է «Արտաշեսի ձեռակերտ» կամ «եկք Արտաշեսի» Արտաշեսի գալստյան վայր³⁴: Սակայն, օրինակ Հ. Հյուբշմանը համաձայն չէ այդ ստուգաբանության հետ վկայակոչելով *Artemita* անվամբ բնակավայրերի առկայությունը նաև Հայաստանից դուրս³⁵, որոնք պետք է, որ կապվեին Արտեմիա աստվածուհու անվան հետ: Հաշվի առնելով Արտամետ տեղանվան տարբեր վկայությունները հայկական աղբյուրներում, մանավանդ Արտեմետ, Արտեմիդ, Արտեմիդա ձևերը³⁶, կարելի է ենթադրել, որ ինչ-որ պատճառով այդ տեղանունն իր մեջ պահպանել է Արտեմիսի անունը, ինչը կփորձենք հիմնավորել ստորև: Նախ հարկ է նշել, որ Արտամետը փաստորեն կապվում է նաև Աստղիկի, նրա վիպական ժառանգորդները հանդիսացող Վիպասանքի Սաթենիկի ե Շամիրամի հետ, որի կերպարը ծագում է միջագետքյան Նինվեի Իշտարից կամ Շավուշկայից³⁷: Վերեում խոսվեց արդեն Նինվեի Իշտարի ե Արտեմիսի կերպարների որոշ ընդհանրությունների մասին: Որոշակի ուղղակի ե անուղղակի կապեր են դրսևորում նաև Արտեմիա ե Շամիրամ աստվածուհիները³⁸: Եվ գուցե պատահական չէ, որ վելոնշյալ քրիստոնեացված լեզենդում, որը, ինչպես նշվեց, կապված է Արտամետ տեղանքի հետ, առկա են մի շարք ընդհանրություններ թե Աստղիկի, թե Արտեմիսի լոգանքի մասին պատմող առասպելների հետ:

Արտամետ գյուղի աղբյուրում մերկ սյունքներով լվացք անող «անամոթ» երիտասարդ աղջիկներն ու կանայք ակնհայտորեն Աստղիկի ն Արտեմիսի մարմնացումներն են, իսկ նրանց մերկությունը տեսնող, պարսավող ե պատժող Աուրբ Հակոբ Մծբնեցին ակնհայտորեն փոխարինում է երիտասարդներին, որոնք տեսնում էին աստվածուհիների մերկությունը: Այստեղ, իհարկե, առկա է քրիստոնեական գաղափարախոսության ազդեցությամբ

³⁴ Թովմա Արծրունի, Խույն տեղում, Ը, էջ 88

³⁵ Հյուբշման Հ., թարգմանեց Հ. Բ. Պիլեգիկեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1907, էջ 314-315:

³⁶ Հայաստանի ն հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 490-491:

³⁷ Հմայակյան Հ., Լուռիական Ṣa(w)uš(k)a աստվածուհու..., էջ 239-252:

³⁸ Պետրոսյան Ա., Արամագդ, էջ 52-54:

դերափոխություն. տվյալ դեպքում պատժողի դերում հանդես է գալիս ոչ թե աստվածուհին, որը կրոնական փոփոխությունների արդյունքում վերածվել է հասարակ կանանց կերպարի, այլ սուրբը, սակայն այս լեզենդը զարմանալի զուգահեռներ է հանդես բերում հենց Արտեմիսի պաշտամունքին առնչվող մազերը զոհաբերելու երևույթի հետևս, երբ երիտասարդ աղջիկները, որպես պատիժ, կորցնում են իրենց մազերի գույնը և ճերմակում, որն, ըստ էության, նույնական է Արտեմիսի տաճարներում աղջիկների մազերի զոհաբերման երևույթի հետ: Ի դեպ, Արտամետի մոտ է գտնվում նաև Ծամքարը, որի առաջացումը կապված է Շամիրամի ծամերի, մազերի հետ: Եվ, ինչպես Մ. Աբեղյանն է նշում, սա առանձին նշանակություն է ստանում, քանի որ նույն տեղում եղել է Աստղիկի պաշտամունքը³⁹: Իսկ Ծամքարի գոբության ու Շամիրամի մազերի հետ առնչության մասին հիշողությունները կենդանի են եղել Արտամետի բնակիչների մոտ ընդհուպ մինչև 20-րդ դարասկիզբ⁴⁰:

Ինչպես և են Արտեմիսին վերաբերող այս հնագույն պատկերացումները պահպանվել և հասել մինչև քրիստոնեական ժամանակները, արդյոք դրանք հելլենիստական ժամակաշրջանում են երևան եկել և ներծիռվել արդեն իսկ գոյություն ունեցող հավատալիքների ու կերպարների հետ, թե՛ ավելի խորը գնացող արմատներ ունեն, դժվար է ասել, սակայն, ի մի բերելով ողջ քննարկված նյութը կապված Աստղիկ և Արտեմիս աստվածուհիների հավատալիքներում առկա որոշակի ընդհանրություններին, ինչպես նաև մասնագիտական գրականության մեջ քննարկված Արտեմիս և Անահիտ դիցուհիների կերպարային համընկումների վերաբերյալ դիտարկումները, կարելի է ենթադրել, որ հայկական Աստղիկ, Անահիտ և հունական Արտեմիս աստվածուհիների միջև առկա ընդհանրությունները հավանաբար հանգում են հնագույն մի մայր դիցուհու կերպարի, որի պաշտամունքն առնչվում էր պատանիների ինիցիացիային, ինչպես նաև, մազերի զոհաբերման երևույթին, հավանական է ջրի պաշտամունքին, նրա հանգստավայրը կամ

³⁹ Աբեղյան Մ., «Վիշապներ կոչված կոթողները...», էջ 79: Այս սյուժեն Արտեմիսի հայաստանյան նախատիպերի համատեքստում մանրամասն քննարկել է նաև Ա. Պետրոսյանը վերոնշյալ «Արամագո» աշխատության մեջ էջ 49-59:

⁴⁰ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 431, ծանոթագրություն 188:

ծիսական լոգանքի վայրը գտնվում էր լեռան կամ ժայռի ստորոտից բխող մի աղբյուրում, իսկ այդ ժայռը կամ լեռը հանդիսանում էր աստվածուհու տեսքով հիացող և նրան կողմից պատժվող պատանիների հանգստավայրը: Եվ այս հնագույն աստվածուհու ժառանգներն են հունական և հայկական դիցուհիները: Մակայն որտեղից՝ էր ծագում այդ նախնական աստվածուհու կերպարը, որտեղ կարող էին տեղի ունենալ այդ փոխազդեցությունները: Արտեմիս աստվածուհու անվան ստուգաբանությունը պարզ չէ, ենթադրվում է, որ նրա անունը հանդիպում է միկենյան ժամանակների տեքստերում, ավելի ակնհայտ է, սակայն, նրա սերտ կապերը Փոքր Ասիայի հետ, քանզի նրա անունը հանդիպում է յուդիական և լիկիական աստվածների մեջ⁴¹, իսկ Վ. Իվանովը վարկած է առաջադրում, որ Արտեմիսը կարող է խուռա-ուրարտական արմատներ ունենալ⁴², Ա. Պետրոսյանն էլ փորձել է ցույց տալ և հիմնավորել Արտեմիսի հնարավոր կապերը Հայկական լեռնաշխարհի հետ⁴³: Անկախ այն բանից, թե որ տեսակետն է առավել արժանահավատ, Արտեմիսն իր ծագմամբ կապվում է կամ Հայկական լեռնաշխարհին հարող փոքրասիական տարածքների կամ հենց Հայկական լեռնաշխարհի հետ, ինչով էլ, հավանաբար, բացատրվում է մեր առասպելաբանության և տեղագրության վրա այս դիցուհու կերպարի ու անվան թողած արձագանքները: Ինչ վերաբերում է հողվածում քննարկված հայկական առասպելներին, ապա նրանք հիմնականում տեղայնացվում են հայկական Տուրուբերան և Վասպուրական նահանգներում, որտեղ էին գտնվում Տարոնը և Մուշը, Գուռգուտան ու Գրգուտ լեռը, Վան-Տոսպը և Արտամետ ավանը, և սա պատահական չէ, քանի որ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս տարածքները զգալի դերակատարում են ունեցել հայոց հոգևոր-մշակութային կյանքում:

⁴¹ Мифы народов мира, Энциклопедия, т. I, М., 1980, с. 89-90; Դիցաբանական քառաբան, էջ 39-40; Burkert W., նշվ. աշխ., էջ 149.

⁴² Ivanov V., Comparative Notes on Hurro-Urartian, Northern Caucasian and Indo-European, UCLA Indo-European Studies, Vol. 1, Los Angeles, 1999, p. 147-264 http://www.humnet.ucla.edu/pies/pdfs/IESV/1/VV1_Horse.pdf.

⁴³ Պետրոսյան Ա., Արամազդ, էջ 49-59:

HASMIK HMAYAKYAN
(IOS)

ON SOME AFFINITIES BETWEEN THE GREEK ARTEMIS
AND ARMENIAN ASTĦIK DEITIES

The author discusses two legends relating to the Armenian and the Greek deities *AstĦik* and Artemis. The analyzing of the two legends shows the theme of taking ritual bath by both deities, during which they are watched by youths (who reached the initiation age as reconstructed) and punished as saw their nudity. In case of Artemis the punishment is the youth's death, while *AstĦik* fogs the surroundings that equals to death according to the legend reconstruction. These similarities would have been considered typological, if not an Armenian legend preserved since the Christianity that relates to the place called *Artamet*, for which women's bathing and the following punishment are similarly reconstructed. It is interesting that the name of the location *Artamet* relates with Artemis and *AstĦik*'s cult as well as *Sat'enik* and *Šamiram* that are parallels of *AstĦik* displaying direct and indirect relations to Artemis.

Summarizing the opinions of scholars and our remarks in this article on the Armenian prototypes of Artemis, it is possible to conclude that the legends discussed here show similarities originating back to a cult of Asia Minor or Hurrian mother deity, while the Armenian *Anahit*, *AstĦik* and the Greek Artemis are her heirs.